

Aalborg Universitet

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Fremmede ord som social kritik

skitse af en tendens i dansk prosatradition

Larsen, Peter Stein

Published in:
Gensyn med fortælleren

Publication date:
2006

Document Version
Tidlig version også kaldet pre-print

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Larsen, P. S. (2006). Fremmede ord som social kritik: skitse af en tendens i dansk prosatradition. I *Gensyn med fortælleren* (s. 65-80). Aalborg Universitetsforlag.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Fremmede ord som social kritik

Skitse af en tendens i dansk prosatradition

Peter Stein Larsen

I talrige litteraturhistoriske og -teoretiske fremstillinger om moderne prosa lægges der vægt på, at der her sker et markant brud med en række normer, som hersker i den klassiske fortælling. Der lokaliseres ofte en betydelig nyorientering i perioden fra det sene 1800-tal med Flaubert, Dostojevskij og Hamsun frem til begyndelsen af det 20. århundrede med Joyce, Woolf og Proust. Den sidste del af Erich Auerbachs *Mimesis* (1933) omhandler en prosatradition, eksemplificeret ved Virginia Woolf i *Mrs. Dalloway* (1923), hvor centralperspektivet er tabt, og hvor der i forløbet sker uformidlede og uforudsigelige glidninger mellem forskellige bevidstheder. Auerbach taler her om en »multipersonel bevidsthed«. En anden vigtig eksponent for teorien om moderne prosa er Franz Stanzel, i hvis *Theorie des Erzählens* (1979) ældre tiders prosa karakteriseres som »aperspektivisk«, hvorved der forstås, at det fortalte betragtes udefra og autoritativt, mens det 20. århundredes eksperimenterende novelle og roman betegnes som »perspektivisk«, hvilket hentyder til, at synsvinklen følger karaktererne.¹

I denne fremstilling vil specielt én teoretiker stå i centrum med hensyn til diskussionen af ændringerne i det udsigelsesmæssige i moderne prosa, nemlig Mikhail Bakhtin. I Bakhtins værker er det overalt en grundtese, at der i den moderne fiktionstekst foregår en underminering af autoriteten hos den udsigende stemme. Dette sker ved, at der i det udsagte viser sig et ekko eller en afsmitning fra andre ytringer og diskurser fra en kontekst, som det talende subjekt befinder sig eller har befundet sig i. Der er med Bakhtins formulering fra *Ordet i romanen* (1935/36) tale om, at den litterære teksts ord »lugter af« »de kontekster, hvor det har levet sit socialt spændingsfyldte liv«, og at ordene er »befolket med intentioner« (Bakhtin 2003: 91). Grundlæggende for tekster, der indeholder sådanne 'fremmede ord', er

---

¹ I forlængelse af Stanzels begreber behandler Gorm Larsen bl.a. i »Stream of consciousness og polyfoni« (2003) indsigtfuldt, hvad han benævner »bevidsthedsmodernismen« inden for moderne prosa. Der inddrages her bl.a. danske litterære eksempler af Johannes V. Jensen, H.C. Branner og Peer Hultberg.

det, at der kastes et ironisk lys på fortællerpositionen, og idet den troværdighed, autenticitet og stabilitet, som i den klassiske fortælling er knyttet til fortællerpositionen, undergraves, bliver udsagnet af teksten ofte en socialt kritisk og/eller satirisk vinkel på de forhold, der skildres.

I *Ordet i romanen* peger Bakhtin på, at illusionen om den monologiske tekst er særdeles skrøbelig, idet tekster befinder sig i et diskursivt spil, således at mange forskellige typer af udsigelsesinstanser, andre tekster og sociale kontekster indvirker og sætter deres aftryk på en tekst. En central formulering i *Ordet i romanen* lyder:

»Ethvert konkret ord (ytring) opdager jo, at den genstand, som den er rettet mod, allerede er, om man så må sige, omtalt, bestridt, vurderet, svøbt ind i en dunkel dis eller snarere i lyset af ord, der allerede er udtalt om den. Den er omviklet og gennemtrængt af almene tanker, synspunkter, fremmede vurderinger, accenter. Således rettet mod sin genstand indgår ordet i denne dialogisk oprørte og anspændte sfære af fremmede ord, vurderinger og accenter. Det fletter sig ind i de fremmede ords komplicerede gensidige forhold, flyder sammen med nogle, stødes bort af andre, krydses med nogle helt tredje; og alt dette kan på afgørende vis forme ordet, kan aflejres i alle dets meningsmæssige lag, komplicere dets udtryksformer og influere på hele den stilistiske fremtrædelsesform.«
(Bakhtin 2003: 66)

Bakhtins begreb og forestilling om 'det fremmede ord' har nær forbindelse til det fænomen, der inden for stilistikken er blevet benævnt *dækket direkte tale, oratio tecta, erlebte Rede eller style indirecte libre*.² I dansk sammenhæng annekteres refleksionerne over *erlebte Rede* fra bl.a. Leo Spitzer, hos hvem udtrykket også diskuteres under overskriften, »Pseudoobjektive Motivierung«. Af klassiske danske afhandlinger, der behandler fænomenet kan nævnes Paul V. Rubows *H.C. Andersens Eventyr* (1927), hvor der tales om »indirekte gengivelsesmåde«, og Sven Møller Kristensens *Impressionismen i dansk prosa* (1938), i hvilken »dækket direkte tale« bestemmes på følgende måde:

»En sproghandling, hvor forfatteren for at lægge en særlig farve eller nuance over sin beretning benytter gloser og vendinger, som stammer fra den person eller den lokalitet, der bliver omtalt. Det vil sige, at for-

---

² En diskussion af sammenhænge mellem Bakhtins forestilling om 'det fremmede ord' og *erlebte Rede* finder man bl.a. i Charles Locks »Double Voicing, Sharing Words: Bakhtin's Dialogism and the History of the Theory of Free Indirect Discourse« (2001). Lock konkluderer, at Bakhtins begreber om 'det fremmede ord' og 'det dialogiske' synes at være sammenfaldende med *erlebte Rede*, og at årsagen til, at de to begreber for sjældent terminologisk er blevet sammenknyttet, synes at være Bakhtins animositet over for lingvistikken, der ofte har lagt beslag på sidstnævnte begreb: »Why is it that Bakhtin's terminology has enjoyed such succes while that of free indirect discourse seems today to be of interest only to historians of linguistics and suchlike pedants? In these forked words we find a clue: Bakhtin's objection to linguistics was thorough. What linguists had identified and attempted to describe was far too important to be left to them to explain« (Lock 2001: 85). Den mest indgående diskussion i dansk sammenhæng af fænomenet »Double Voicing« er Henrik Skov Nielsens *tertium datur – om litteraturen og det ikke værende* (2003), hvis analytiske objekt er Svend Aage Madsens tidlige prosa. En vigtig pointe hos Skov Nielsen, hvad angår *erlebte Rede*-fænomenet, er, at »det store flertal af beskrivelser af dækket, direkte tale lader det være enten uvist eller afvist, at dækket, direkte tale skulle kunne finde sted i førstepersonsfortællerens gengivelse af egne tidligere tanker« (Nielsen 2003: 290). En undtagelse er her en af Skov Nielsens hovedinspirationskilder, nemlig Dorrit Cohns *Transparent Mind* (1983). I nærværende fremstilling er jeg enig med Charles Lock med hensyn til den terminologiske identitet mellem *erlebte Rede* og Bakhtins 'det fremmede ord'. Jeg deler derfor også Skov Nielsens terminologiske pointe, nemlig at der i en litterær analytisk praksis ikke synes at være nogen forskel på, om vi identificerer *erlebte Rede* eller – selv om Bakhtin kun spiller en sporadisk rolle hos Skov Nielsen – 'det fremmede ord' i en 1. persons- eller en 3. personsfortælling.

fatteren til en vis grad identificerer sig med sit stof, med sin figur, men også kun til en vis grad, for vi står overfor en fortællemåde, der netop er karakteristisk ved sin blanding. Læseren tvivler et øjeblik om det er den episke fortæller (forfatteren) eller en af figurerne, han har for sig. Det er en pseudoobjektiv fortælleform.« (Kristensen 1973: 44)

Møller Kristensen knytter herefter den indirekte fremstillingsform, hvor forfatteren »låner nuancer fra den omtalte figur«, til den »impressionistiske antydningsteknik« (ibid.) Pointen er, at den impressionistiske stil – som Fjord Jensen i *Turgenjev i dansk åndsliv* (1961) bestemmer som primært russisk import i dansk sammenhæng – er karakteristisk ved, at forfatterautoriteten svækkes, således at fortællerinstansen fra før at være en alvidende olympisk iscenesætter, der kan glide frem og tilbage i tid og rum og har suveræn adgang til og kommenterer alle sine personers tanker, nu opererer med en passiv perception med udgangspunkt i et tidsligt og stedligt fastlagt iagttagelsescentrum. Møller Kristensens og Fjord Jensens problem med *erlebte Rede* er imidlertid, at denne fremstillingsform strengt taget ikke er forenelig med den karakteristisk, der gives af fænomenerne »beskrivelsesimpressionisme« (J.P. Jacobsen) og »dramatisk impressionisme« (Bang), hvor en intension om videnskabelig objektivitet står i centrum. Hvad angår overordnede betragtninger, bliver Møller Kristensens således svar skyldig med hensyn til spørgsmålet om, hvorfor netop *erlebte Rede* vinder voldsomt indpas i prosaen fra slutningen af det 19. århundrede. »Det er et kompliceret spørgsmål at udrede, hvorfor moderne forfattere har fundet behag i denne form« (43), skriver Møller Kristensen sigende i sin katalogiske præsentation af den impressionistiske prosas stiltræk, hvor dækket direkte tale aldrig bliver andet end et slags appendiks, der ikke knyttes til nogen overordnet poetologisk holdning som andet end et tilfældigt greb blandt andre.

Hos Bakhtin står refleksionerne over fænomenet 'det fremmede ord' i den midterste stilistisk orienterede fase af forfatterskaber med *Ordet i romanen* og »Epos og roman« (1941) i centrum. Det gælder dog også mange andre steder i forfatterskabet såsom i »Notes from 1970-71«, hvor der redegøres for, hvorledes datidens autoritative forfatterinstans, der havde ligheder med præstens og profetens rolle, er blevet undermineret i det moderne samfund, således at flertydige udsagn og ironiske parodieringer og travesteringer er blevet den dominerende stil (Bakhtin 1986). I *Ordet i romanen* – hvor Bakhtin også genbruger Spitzes udtryk »pseudoobjektiv motivering« – udfoldes forestillingerne om den moderne romanstils særlige kendetegn, nemlig den »hybride konstruktion«, hvor man blander »to ytringer, to

talemanerer, to stile, to sprog, to meningsmæssige og værdimæssige horisonter« (Bakhtin 2003: 109). Bakhtins idé er som nævnt, at denne »ordets dialogicitet« (70) eller »fremmede tale i skjult form« (107) udgør selve basisen for den moderne stil. Det understreges her, at netop Bakhtins begreb »det dialogiske« er noget ganske andet end den almindelige dialog opbygget af replikker, som anvendes i prosa og drama, idet der i sidstnævnte tilfælde ikke er tale om et sprog udspændt imellem flere udsigelsesinstanser. I forlængelse af Bakhtins analytiske eksempler – i *Ordet i romanen* hovedsageligt taget fra Dickens' *Little Dorrit* – kan man, som også Møller Kristensen og flere andre har nævnt, lokalisere det samme som en markant tradition i dansk prosatradition.

Jeg vil i det følgende med udgangspunkt i en række eksempler give en skitse af, hvorledes det 'det fremmede ord' eller *erlebte Rede* inden for dansk prosa fra det 19. århundredes slutning og frem til i dag spiller en vigtig rolle på et bestemt område, nemlig med hensyn til at ytre en social kritik. Det er her intentionen at betragte den sociale kritik, som findes overalt i dansk litteraturhistorie, i dens meget forskellige afskygninger, idet det er karakteristisk, at de værdier, der i den ene periode henholdsvis forsvares og kritiseres, ofte er de samme som i en senere periode står i centrum, men at valoriseringen af, hvad der opfattes som positivt, og hvad der anses for negativt og derfor udsættes for satire i denne senere periode, er byttet om. Jeg vil i det følgende diskutere tekster fra fire forskellige litterære perioder, nemlig 1970'ernes moderne gennembruds naturalistisk-radikalistiske novelle (J.P. Jacobsen), efterkrigstidens etisk-eksistentialistiske og heretisk-kulturkritiske fortælling (Martin A. Hansen), post-1968'ernes prosa med kritik af velfærdssamfundet og kapitalismen (Henning Mortensen og Vita Andersen) og 1990'ernes formeksperimenterende og eksistentielt orienterede kortprosa (Naja Marie Aidt). Dette skyldes naturligvis på ingen måde, at disse forfattere er de eneste, der med udgangspunkt i bestemte etiske værdier benytter 'det fremmede ord' eller *erlebte Rede* til at ironisere over og hudflette en række figurer og holdninger, der opfattes som negative. Man kunne blandt danske prosaister også have anvendt f.eks. H.C. Andersen, Herman Bang, Pontoppidan, Johannes V. Jensen, Nexø, Jacob Paludan, H.C. Branner, Hans Kirk, Villy Sørensen, Rifbjerg, Sven Holm, Christian Kampmann, Solvej Balle, Kirsten Hammann og Jan Sonnergaard som oplagte eksempler på den samme tendens.

Når forfatterne J.P. Jacobsen, Martin A. Hansen, Henning Mortensen, Vita Andersen og Naja Marie Aidt alligevel ikke er tilfældige valg, skyldes det, at vi i disse tilfælde har at gøre med tekster, der i høj grad spidsformulerer tidstypiske måder at fortolke omverdenen på, og som profilerer sig markant i forhold til tid-

ligere tiders – i høj grad via digtningen distribuerede – livstolkninger. I Jacobsens »Mogens« (1972) finder vi mere end i nogen anden dansk novelle naturalismens bekendelse til moderne naturvidenskab og afvisningen af religionen og den klassiske kultur, mens vi i Martin A. Hansens digtning, eksemplificeret ved »Paradisæblerne« (1953), møder Heretica-tidens, etisk-eksistentielt funderede regressive kulturkritik, hvor den moderne tid og dens videnskab opfattes som negative. Et lignende på en gang oppositionelt og parasitisk forhold som Martin A. Hansens tekst kan siges at have til J.P. Jacobsens, kan vi pege på i relationen mellem på den ene side Henning Mortensen og Vita Andersen og på den anden side Naja Marie Aidt. Mens Mortensen og Andersen nemlig er funderet i post-68'er-forestillinger om en målrettet kritik af undertrykkelsen og fremmedgørelsen i det kapitalistiske samfund, vises det i Aids tekst, at også progressive idealer om økologisk levevis, som udsprang af 1970'ernes græsrodsbevægelser, kan virke undertrykkende.

Der vil i en række nærlæsninger af uddrag af tekstuddrag fra de nævnte forfattere blive fokuseret snævert på en del udsigelsesmæssige forhold. Målet er her at bestemme den rolle som 'det fremmede ord' eller *erlebte Rede* spiller i forhold til den, på overfladen måske ikke så tydelige, men ved nærmere eftersyn særdeles radikale form, som en satirisk og ironisk formuleret social kritik har i tekstens univers.

J.P. Jacobsen – 'det fremmede ord' som ironi og radikalistisk social kritik

Med hensyn til brugen af 'det fremmede ord' og *erlebte Rede* i dansk prosa er en markant eksponent for dette fra sidste del af det 19. århundrede J.P. Jacobsen. Et uddrag fra den berømte anden scene i debutnovellen »Mogens« (1872) lyder:

»Saa var det en smuk Efteraarsdag, Løvfaldet var i fuld Gang, og Vejen ned til Søen var dækket af Elmens og Ahornens citrongule Blade, og hist og her var der ogsaa Pletter af mørkere Løv. Det var saa behageligt, saa renligt at gaa paa dette Tigerskindstæppe og se paa, hvorledes bladene sneede ned, og Birken saa endnu finere og lettere ud med saa lidt på Grenene, og Rønningen tog sig prægtig ud med de tunge røde Bærklaser. Og Himlen var saa blaa saa blaa, og Skoven syntes meget større, man kunne se langt ind mellem Stammerne. Saa var der ogsaa det, at det snart var forbi Altsammen. Skov, Mark, Himmel, fri Luft og det Hele, snart skulle det vige for Lampernes, Gulvtæppernes og Hyacinthernes Tid. Derfor

gik Justitsraaden og hans Datter fra Kap Trafalgar nedad Søen til, medens Vognen blev holdende hos Sogneraadens.

Justitsraaden var en Ven af Naturen, Naturen var ganske særdeles, Naturen var en af Tilværelsens skønneste Sirater. Justitsraaden protegerede Naturen, han forsvarede den mod det kunstige: Haver var ikke Andet end fordærvet Natur; der var ingen Stil i Naturen, Vorherre havde visse- ligen gjort Naturen naturlig, ikke Andet end naturlig. Naturen var det Ubundne, det Ufordærvede; men ved Syndefaldet var Civilisationen kommet over Mennesket; nu var Civilisationen blevet en Fornødenhed, men det var bedre om den ikke havde været det; Naturtilstanden var noget ganske Andet, ganske noget Andet. Justitsraaden skulle ikke have Noget imod at ernære sig af at gaa omkring i Lammeskindspels og skyde Harer og Snepper og Brokfugle og Ryper og Dyrekøller og Vildsvin. Nej, Naturtilstanden var nu engang en Perle, formelig en Perle.«

Raffinementet i beskrivelsen består i, at 'det fremmede ord' langsomt, men sikkert invaderer teksten. I scenens begyndelse får vi noget, der minder om en impressionistisk naturbeskrivelse, hvor præcision og nuance præger en skarp sansning af et årtidsbestemt natureksteriør («efteraarsdag», «løvfaldet», elmen, ahornen, »Pletter af mørkere Løv«, »Rønnen«, »tunge røde Bærklaser« etc.) Samtidig ser man imidlertid en farvning af sproget, der pletvis melder sig med udsagn om naturen, der absolut ikke stammer fra en nøgtern og neutralt iagttagende impressionist, nemlig de adjektiver og metaforiske udtryk, der relaterer naturen til en magelig og tilpasset borgerkultur, såsom emotiverne »smuk«, »behageligt«, »renligt« og »prægtig« samt de billedsproglige udtryk »citrøngule« og »Tigerskindstæppe«. Alt sammen sker for at kontekstualisere den stemme, der kort efter introduceres, idet den overdrevne brug af emotivt ladet sprog i forbindelse med naturbeskrivelsen korresponderer med den opstyltede og prætentiose embedsmand »Justitsraaden«. Vi fornemmer allerede her det komiske i denne figurs livsholdning i det sprog, der stærkere og stærkere skinner igennem: Et lille bakket næs ved en sjællandsk sø opkaldes krukken efter lokaliteten for et historisk søslag og efterårets komme beskrives med overdrevent patetiske vendinger («at det snart var forbi Alt sammen«).

Efter i første del af passagen at have svævet i det uvisse felt mellem neutral impressionistisk naturbeskrivelse og justitsrådets emotive udsagn presser den sidstnævnte optik sig i det følgende på med umådeholden kraft, idet der her er tale om en tætvetet mosaik af citater i tidens højborgerlige konversationsstil. Hos justitsråden møder man ikke nogen form for hengivelse til og konkret erfaring

i omgangen med naturen. Denne kan således kun omtales i en metaforik, der konototer fremmedgjorthed, distance og trang til besiddelse (»en Ven af Naturen«, »en af Tilværelsens skønneste Sirater«, »protegerede Naturen«, »forsvarede den« etc.), og hele justitsrådets sprog 'lugter' naturligvis af imiteret fransk hofkultur og selvsmagende retoriske øvelser med den ufrivilligt komiske brug af affekteret billedsprog, gentagelsesfigurer, kiasmer etc. (»Vorherre havde visseligen gjort Naturen naturlig, ikke Andet end naturlig«, »Naturtilstanden var noget ganske Andet, ganske noget Andet«, »Naturtilstanden var nu engang en Perle, formelig en Perle« etc.) Parodien på den opblæste, overfladiske og disengagerede borgermands tale om naturen når sit højdepunkt i den sidste svada: »Justitsraaden skulle ikke have Noget imod at ernære sig af at gaa omkring i Lammeskindspels og skyde [...] Dyrekøller«!

I J.P. Jacobsens tekst åbner der sig et mægtigt betydningsrum ved hans raffinerede brug af, hvad Bakhtin benævner 'det fremmede ord'. I passagen er der i udpræget grad tale om en dialogisk stil, idet sproget peger i retning af flere kontekster på en gang. Hinsides tekstens umiddelbare reference, altså det sjællandske efterårslandskab, der beskrives, ligger en mægtig kulturkontekst, nemlig den borgerkultur, som justitsråden er en repræsentant for. I hans formuleringer af sit natursyn ligger der således et net af intertekster såsom syndefaldsmyten i dens utallige udgaver fra Rousseau over romantikkens guldalderetænkning til det sene 1800-tals eksotisme og den franske hofkulturs konversationsstil.

Effekten af 'det fremmede ord' beror i høj grad på den overrumplingseffekt, det har på læseren. Vi ved i eksemplet fra »Mogens« ikke, hvem det er der taler, idet vi ikke har fået præsenteret den person, hvorfra ordene kommer, før denne persons vendinger har »smittet« tekstens stil.

Martin A. Hansen – 'det fremmede ord' som travesti og heretisk civilisationskritik

I dette dansk litteraturs brug af 'fremmede ord' ord eller erlebte Rede er en af hovedpersonerne i efterkrigstidens danske prosakunst Martin A. Hansen. I denne forfatters værker står etisk-eksistentielle kategorier som ansvar, valg, kærlighed og død, samt forvandlings- og forløsningsspekulationer i relation til den menneskelige situation som helhed i centrum. Hansens værker har således som sin inderste kerne en etisk distinktion mellem godt og ondt. I essayet »Konvention og Formaand« (1950) argumenteres der eksempelvis for et livssyn, der – i modsætning til den hos Hansen forkætrede »psykologisme« og »naturalisme« – »dualistisk vil

opfatte både det gode og det onde som elementære Træk ved det menneskelige«, og som anskuer »den menneskelige Aand« som »en Slagmark, hvor der kæmpes mellem uforsonlige Kræfter, der ikke uden videre lader sig gennemanalysere.« (Hansen 1962: 85).³

Martin A. Hansens brug af 'fremmede ord' finder på denne vis sin anvendelse i et værdiunivers, hvor der er en klar polarisering mellem gode og onde kræfter. En central novelle i forfatterskabet er »Paradisæblerne« (1953). Forløbet i »Paradisæblerne« er som personerne og de omgivelser, de er placeret i, på en gang konkret og symbolsk. At novellens jeg-person er tolv år gammel er naturligvis ikke tilfældigt, idet der på denne vis peges på, at han befinder sig i en overgangssituation mellem barndommens umiddelbarhed og voksenalderens refleksion. Hans karakter er således beskrevet netop med vægt på, at hans indre er en »Slagmark« for indre stridende kræfter (»Jeg var tolv år gammel og sagde ikke mere, hvad der faldt mig ind«, »Jeg stod forlegen og vred mig i stuen« etc.) Novellens forløb er i forlængelse heraf på en gang en ydre handling – drengen skal ved aftenstid gå vejen hjem fra sin mormor til sine forældre – og et indre drama. Som i myter, eventyr og folkeviser bliver den konkrete vandring hjem, der karakteristisk nok foregår i tåge og fører omkring livstruende moser og mergelgrave, som jeget er ved at falde i, et symbolsk billede på det eksistentielle mulighedsfelt jeget befinder sig i. Det bliver i Martin A. Hansens novelle et spørgsmål om at orientere sig i forhold til tilværelsens gode og onde kræfter og at finde og vælge sig selv. Vandringen hjem bliver tilmed symbolsk opladet i voldsom grad, således at de kriseoplevelser, som jeget kommer ud for på sin vej hjem i form af at være ved at fare vild og synke i mergelgraven, demonstrativt vækker associationer hos drengen i forhold til novellens hovedsymbol på tilværelsens ondskab, nemlig en død høg, som novellens negativt valoriserede person, en gammel skytte, har hængt op i rådden tilstand som et trofæ over sin seng.

Tilsvarende er det fysiske univers fyldt med symbolske konnotationer af positiv art i de tilfælde, hvor jeg-personen kommer på rette vej hjem. Associationerne går i retning af en lyd af »vingesusen«, hvilket som nævnt forbindes med mormoren og hermed med det godes og guddommeliges princip samt ikke mindst »plovfurerne« (med dette begrebs typiske Martin A. Hansen'ske associationer til den gamle bon-

---

³ Helt tilsvarende i holdningen, men endnu mere kompromisløst og desillusioneret, lyder denne livstolkning i det værk, der kan siges at betegne Martin A. Hansens litterære testamente, *Løgneren*: »Når du kommer til meningsløshedens yderste, da ser du at det hele er en valplads hvor to magter slås. Og et ingenmandsland gives ikke.« (Hansen 1975: 147).

dekultur, Herrens Plov etc.) Hvad angår det sidste forhold lyder formuleringerne: »Kan jeg ikke mærke retningen på mig selv, kan jeg jo bare føle på plovfurerne og følge dem«, og »Jeg knælede ned og følte på plovfurerne«.

Fortællingen slutter da også med, at jeget kommer hjem, at den eksistentielle overgangskrise overvindes, og at jeget kan trække sig ud af den »Slagmark hvor der kæmpes mellem uforsonlige Kræfter«, det gode og det onde, som Martin A. Hansens livsoptik implicerer. Jeget har overlevet ved at vælge sin gode side med dets talrige associationer til kærlighed, tillid, hengivenhed, fællesskab, familie, historien, almuekulturen og kristendommen i dette dualistiske univers. Inden vi når så langt har en række krisescener imidlertid udspillet sig, hvoraf en af de vigtigste netop er karakteristisk ved sin anvendelse af 'det fremmede ord' eller *erlebte Rede*:

»Da jeg var kommet forbi en gård med en lukket port, blev der kaldt på mig fra den mørke roekule, som lå tæt ved vejen. Der stod en dreng med en rive. Jeg kendte ham, det var Ejnar, som jeg havde gået i skole med, til han for et halvt år siden var blevet tjenestedreng her i nabosognet. Gårdens folk havde kørt roer ind, for at have nok julen over, og nu gik Ejnar og rev den gamle halm sammen. Jeg sprang over grøften, og vi satte os i den våde halm bag kulen.

»Går det an, du sidder og snakker?«, sagde jeg.

»Hvis det passer mig«, sagde han.

»Er de flinke?«

»Går mægtig godt,« sagde Ejnar. »Manden skal ikke have sagt noget. Såh? Sese? Siger jeg bare, hvis der er noget. Så ser jeg sådan på ham. Sådan, forstår du.«

»Ja, det forstår jeg«, sagde jeg.

»Hvordan står det til?«, spurgte han.

»Som det bedst kan«, sagde jeg.

Ejnar trak pibe og tobak frem og spurgte. Om jeg havde en ordentlig pibe. Han var ikke af dem, der kunne drille mig, og nu boede han desuden så langt borte, så jeg svarede roligt, at jeg kun røg i ny og næ.

Han stoppede sin lille pibe. »Det er jomfrutobak«, sagde han, »det skulle du holde dig til.«

»Kender det udmærket« svarede jeg.

Da han fik fyr på piben og havde røget lidt, rakte han mig den. Jeg havde nær tabt den, for den var brændende hed. Det var en pibe af jern, lavet til

reklame. Det var en fordel, den kunne ikke brække.»

Når scenen er så essentiel, er det selvfølgelig, fordi jeg-personen her ikke bare spejler sine følelser ekspressionistisk i den fysiske omverden, men derimod konfronteres direkte med en person, der – med Bakhtins formulering fra Dostojevskij-bogen – fremstår med sin »discourse about himself and his world« (Bakhtin 1984: 53). Den helt igennem ynkelige og slappe dreng forsøger således med opblæste og pralende replikker (»Hvis det passer mig«, »Manden skal ikke have sagt noget. Såh? Sese? Siger jeg bare, hvis der er noget. Så ser jeg sådan på ham. Sådan, forstår du.« etc.) at gøre indtryk på hovedpersonen. Essensen af Martin A. Hansens syn på den uegentlige, falske, forlorne og kompensatoriske moderne verden falder som et knippelslag i den lille skarpe brug af *erlebte Rede*: »Det var en fordel, den kunne ikke brække«.

Vi ser en tydelig linie fra J.P. Jacobsens justitsråd til Martin A. Hansens slappe og pralende dreng. I begge tilfældene er der tale om, at forfatteren viser, hvordan personerne bruger et sprog, der absolut ikke er deres eget, men som peger tilbage på en – ofte negativt ladet – kontekst med det resultat, at personerne udstilles i et ironisk lys. At sproget i et litterært værk som »Paradisæblerne« ikke blot kan henføres til den karakter, der taler, eller til fortællerpersonen kan ikke understreges nok, hvis vi henholder os til de omtalte ræsonnementer af Bakhtin.

Henning Mortensen og Vita Andersen – den invaderede stemme som politisk ironisk diskurs

Bevæger vi os frem til 1970'ernes prosa er tendensen til brug af ironiserende 'fremmede ord' eller *erlebte Rede* i en politisk orienteret tematisk vinkling af litteraturen et udbredt fænomen. Markante eksponenter for dette er Henning Mortensen og Vita Andersen. En passage fra Mortensens »Lykke« fra *Solister* (1977) lyder:

»Jeg er meget lykkelig. Og det er min kone, Bitten, også. Efter ti års ægteskab og med to sunde og kvikke børn, Henrik på otte og Lone på seks, som vores største glæder, har vi nu kunnet bygge vores eget parcelhus på over 200 kvadratmeter med alt, hvad der hører til sådant et hus. Vi har udover dette haft råd til at udskifte den gamle Folkevogn fra 64 med en meget velholdt Datsun 100 A fra 72, et køretøj, som jeg vil kalde pænt og regulært, økonomisk og driftsikkert. Nydelig karryfarvet. FM-radio, kun 400 kr. i udbetaling. [...]

Politisk hører vi nærmest til midten blandt den store del af befolkningen, som man kalder »middelstanden«. En politiker som Erhard Jacobsen har vores sympati. Han tør sige sin mening og har i hvert fald ret i, at vi skal de undergravende og anarkistiske minoriteter til livs. Men vi isolerer os bestemt ikke fra verden. Jeg kan for eksempel nævne, at vi støtter SOS-children's village i Indien og har fået et »gudbarn« der, et tibetansk flygtningebarn med dejlige mørkebrune øjne, som hedder Sormo, og vi betaler hendes uddannelse. Den koster os 55 kr om måneden, det lyder ikke af meget, men det er mange penge i Indien. Det er vor opfattelse, at hvis man hjælper her i verden, skal det være på en upolitisk måde, det er det mest menneskelige. Vi har også tænkt på at sende penge til Mother Theresa i Indien. Det er den slags mennesker, der giver os håb for en bedre fremtid på denne prøvede jord.

Bitten og jeg synes, der skrives alt for meget om sex i disse tider, det er, som om folk er blevet fuldstændig hysteriske med at komme frem med alt muligt privat og perverst. Noget af det naturlige og romantiske ved kærligheden er helt forsvundet. Selv om vi ikke snakker ret meget om vort kærlighedsliv, kan jeg da godt afsløre, at det er meget harmonisk, og vi giver den romantiske side af sagen en chance og begynder ofte forspillet med lidt dæmpet belysning og måske et enkelt glas rødvin, når børnene sover. Vort ægteskab stivner ikke i vane og ligegyldighed. Hvor mange kan sige sådan efter ti, snart elleve, års samliv?»

Henning Mortensens tekst balancerer, som det er en stadig hyppigere tendens i den danske litteratur fra 1970'erne og fremefter, på grænsen af den episke genre, da den er helt uden handlingsforløb. Samtidig repræsenterer den en radikaliserings i forhold til de foregående tekster fra Jacobsen til Martin A. Hansen, i og med vi her har at gøre med en fortæller, hvis sprog er blevet fuldstændig subsumeret af det sociale kommercielle sprog. Fortællerens sprog er således en collage af *erlebte Rede*, hvor man i det korte uddrag finder sprog fra reklamebrochurer (»en meget velholdt Datsun 100 A fra 72, et køretøj, som jeg vil kalde pænt og regulært, økonomisk og driftsikkert. Nydelig karryfarvet. FM-radio, kun 400 kr. i udbetaling«), politisk propaganda (»vi skal de undergravende og anarkistiske minoriteter til livs«), ugebladenes læserbrevkasser (»vi giver den romantiske side af sagen en chance og begynder ofte forspillet med lidt dæmpet belysning og måske et enkelt glas rødvin, når børnene sover«), u-landshjælppjecer med kristne klicheer (»den slags mennesker, der giver os håb for en bedre fremtid på denne prøvede jord«) etc.

Samtidig er det tekstens pointe, at jegets tilsyneladende tilforladelige selvtilfredse og selvrosende præsentation af sig selv naturligvis samtidig implicerer en rigid og snæversynet intolerance over for og fordømmelse af alt det, som falder uden for jegets verdensbillede (»de undergravende og anarkistiske til livs«, »alt muligt privat og perverst«, »en upolitisk måde, det er det mest menneskelige«, naboen, der »er et frygteligt svin med sin have, og konen drikker« etc.)

Hvor Mortensens af det kommercielle samfund helt interverenerede ligusterfascistiske jeg har et mere alment og generelt præg, finder vi i Vita Andersens såkaldte bekendelseslitteratur også et af reklamen subsumeret jeg, men der er her tale om et langt mere personligt, konkret kvindeligt subjekt. Hvor Mortensen – og med ham en lang række kunstnere fra den agiterende politiske sanglyrik såsom *Røde Mor*, *Jomfru Ane Band* og *Shit & Chanel* – benytter et rollejeg, der oftest satiriseres over, er Vita Andersen og en række af bekendelsesdigtningens udsigelsespositioners særkende en høj grad af solidaritet med teksternes offeragtige subjekter. »Iagttagelser« fra Andersens *Hold kæft og vær smuk* fra 1978 viser f.eks. en ung kvinde, hvis sprog – og dermed omverdenstolkning – er fuldstændig opslugt af mode og reklame:

»Efter at have tisset gik hun tilbage til køkkenet. Ristede to stykker formfranskbrød og udmålte 2 ½ dl tomatjuice. Kaffen, kruset, brødet, tomatjuicen, fire gensingpiller og en Figura slankeost stillede hun på en bakke. I entreen hentede hun avisen. Hun bar det hele ind i sin seng. Slugte hurtigt pillerne, men nød maden og kaffen, mens hun bladrede i avisen.

Forsidens sorte samlesæt af bogstaver så hun ikke. Men allerede to sider inde i avisen var der et billede. Forårets stil og smag var overskriften på billedet af pigerne i lange skørter. Det gode ved denne tid er, at man kan sætte alt sammen, som man har lyst til. Man kan forny det hele, men man kan sandelig også nøjes med det man har. For alt kan passe. På næste side fanges hendes øjne igen af et billede. Denne gang af en sofa. For de smukke, de rige. Med en kupon til at klippe ud. Det må hun afgjort gøre.«

Vi møder i teksten den typiske Vita Andersen'ske personalfortæller: en ung usikker, overtilpasset og narcissistisk kvinde, hvis eneste livsbekræftelse består i at opfylde omverdenens krav om moderigtig fremtræden. I novellen beskrives kvindens sammenbrud og selvmordforsøg og frem for med overordnede forfatterkom-

mentarer at give en psykologisk årsagsforklaring giver Andersen syleskarpt med *erlebte Rede* en indirekte diagnose af kvinden med udgangspunkt i det faktum, at man har at gøre med en kvinde, der ikke besidder et sprog, som på nogen måde er i stand til at give hende en følelse af sammenhæng, kontinuitet og identitet i tilværelsen. I ovennævnte tekstuddrag, der udgør indledningen til novellen, ligger hele essensen af Andersens sprogligt-sociale kritik i en nøddeskal. Vi har tilsyneladende at gøre med en absolut uintellektuel/uuddannet kvinde, som ikke har det fjerneste engagement i samfund, politik etc. (»Forsidens sorte samlesæt af bogstaver så hun ikke. Men allerede to sider inde i avisen var der et billede. Forårets stil og smag...«). Uddraget beskriver, hvordan hele kvindens sprog er inter文eneret af 'fremmede ord' i form af damebladenes kostråd (»Kaffen, kruset, brødet, tomatjuicen, fire gensingpiller og en Figura slankeost...«) og reklamer for modetøj (»Det gode ved denne tid er, at man kan sætte alt sammen, som man har lyst til. Man kan forny det hele, men man kan sandelig også nøjes med det man har. For alt kan passe...«).

Naja Marie Aidt – ironisk flersprogethed i 1990'ernes prosa

Går vi frem til dansk prosa fra 1990'erne, finder man adskillige eksempler på, at tendensen til brug af en ironisk flersprogethed i udsigelsen, som det ses i traditionen fra J.P. Jacobsen over Martin A. Hansen frem til Vita Andersen og Henning Mortensen, er fulgt op. Et eksempel er Naja Marie Aidts »En kærlighedshistorie« fra *Vandmærket* (1993), i hvilken vi møder en fortæller, der er en yderligere deformeret udgave af den typiske Vita Andersen'ske fortæller. Parodisk nok er den kvinde, vi møder i Aidts novelle, også en slags vrængbillede af det ideal, der blev fremmalet i store dele af 1970'ernes venstrefløjskultur. Pigen har nemlig så ganske eftertrykkeligt, som det vel er muligt, vendt ryggen til den Illum-parcelhus-middelklasse-kultur, som står for skud hos Andersen, Mortensen og ligesindede. Hun lever i en lejlighed med genbrugsting og økologiske varer og tænker hele tiden på sin sundhed:

»Louise er vegetar og hun er god i et køkken. Altid lige omhyggelig og grundig. Ikke noget sløseri. Hun laver varm mad til sig selv hver dag, og flader aldrig ned i det hul der består af rugbrød og spejlæg og en kold, tør fornemmelse i munden og maven. Hun drikker også meget te for at holde sig varm indvendig. Blodrensende, det kan være nødvendigt. Der er så meget urent i verden. Man må holde sig fri af det.«

Vi bemærker således på samme vis som hos Andersen og Mortensen det tætte net af 'fremmede ord', men denne gang er det ikke de glitrende varekataloger, der er på spil, men en paranoid suppedas af moderlige formaninger (»Altid lige omhyggelig og grundig. Ikke noget sløseri...«), helseøkologiske råd (»Blodrensende, det kan være nødvendigt...«) og rester af ubearbejdet angstprovokerende ekspertsnak fra diverse medier (»Der er så meget urent i verden. Man må holde sig fri af det...«). Og det kommer da heller ikke helt bag på en, men alligevel med isnende uhyggelig effekt, da man langsomt får at vide, hvordan hovedpersonen i sit totalt isolerede liv i sin lejlighed snakker og synger med sine bananfluer og biller, der har bredt sig over hele lejligheden.

Slutord

Ovenstående læsninger tekster af J.P. Jacobsen, Martin A. Hansen, Henning Mortensen, Vita Andersen og Naja Marie Aidt var som vi så alle karakteristiske ved, at der blev anlagt en ironisk og satirisk vinkel på en række personer, som blev præsenteret. Gennem brugen af *erlebte Rede* eller 'fremmede ord' 'afsløredes' »Justitsraaden« fra »Mogens« (1872) som en person, der repræsenterede den persontype og ideologi, som den naturalistiske verdensopfattelse havde sin primære kritik rettet imod, nemlig den krukke-dannende, 'unaturlige' bedsteborger. I Martin A. Hansens »Paradisæblerne« (1953) er livssynet ganske anderledes, idet man forfægter Heretica-tidens, metafysisk og eksistentielt funderede regressive kulturkritik, hvor den moderne materialistiske tid og dens videnskab opfattes som negativt. Den dumme, pralende og åndløse dreng, som hovedpersonen møder, bliver her offer for tekstens ironiserende brug af 'fremmede ord'. I tilfældene med Henning Mortensens og Vita Andersens tekster »Lykke« (1977) og »Iagttagelser« (1978) så vi en brug af *erlebte Rede*, der kunne forstås i forlængelse af de politiserede 1970'eres målrettede kritik af undertrykkelsen og fremmedgørelsen i det kapitalistiske samfund, idet vi mødte personer, hvis måde at tænke og tale på var fuldstændig subsumerede af samfundets kommercielle kræfter. Endelig var Aidts »En kærlighedshistorie« (1993) en tekst, hvor de negativt virkende diskurser, der har invaderet protagonistens stemme, repræsenterer idealer, der i 1968-generationens selvforståelse opfattes som antikapitalistiske og frigørende, såsom en økologisk levevis. Vi kunne med andre ord konkludere, at de positive værdier, som blev propageret, og de negative modbilleder, som teksternes ironi var rettet imod, var vidt forskellige, og at teksternes værdisystemer som i tilfældene J.P. Jacobsen vs. Martin A. Hansen og Vita Andersen/Henning Mortensen vs. Naja Marie Aidt forholdt sig til

hinanden i en aktion-reaktion-dynamik af den type, som ofte er blevet anvendt til beskrivelse af udviklingen inden for dominerende litteraturhistoriske strømninger. At det forholdt sig således underbygger naturligvis denne fremstillings grundtelse, nemlig at 'fremmede ord' eller *erlebte Rede* som social kritik udgør en af de vigtigste intentionelle hovednerver i moderne litteratur.

Litteratur

Aidt, Naja Marie: »En kærlighedshistorie«, in *Vandmærker*, Kbh. 1993.

Andersen, Vita: »Iagttagelser«, in *Hold kæft og vær smuk*, Kbh. 1978.

Bakhtin, Michail M.: *Problems of Dostoevsky's Poetics* (1924), Minnesota 1984.

Bakhtin, Michail M.: *Ordet i romanen* (1935-36), Kbh. 2003.

Bakhtin, Michail M.: »Notes from 1970-71«, in *Speech Genres and Other Late Essays*, Austin 1986.

Hansen, Martin A.: »Paradisæblerne«, in *Paradisæblerne*, Kbh. 1953.

Hansen, Martin A.: *Løgneren* (1950), Kbh. 1975.

Hansen, Martin A.: »Konvention og Formaand« (1950), in Ole Wivel: *Heretica. En antologi*, Kbh. 1962.

Jacobsen, J.P.: *Mogens og andre Noveller, Samlede værker 1-6*, Skjern 1973.

Kristensen, Sven Møller: *Impressionismen i dansk prosa 1870-1900* (1938), Kbh. 1973.

Larsen, Gorm: »Stream of consciousness og polyfoni«, in Gorm Larsen og John Thobocarlson (red.): *Modernismens betydelige former*, Kbh. 2003.

Lock, Charles: »Double Voicing, Sharing Words: Bakhtin's Dialogism and the History of the Theory of Free Indirect Discourse«, in Jørgen Bruhn og Jan Lundquist (ed.): *The Novelness of Bakhtin*, Kbh. 2001.

Mortensen, Henning: »Lykke«, in *Solister*, Kbh. 1977.

Nielsen, Henrik Skov: *tertium datur – om litteraturen og det ikke værende*, Kbh. 2003.